

**BOSHLANG'ICH SINFI ONA TILI TA'LIMIDA BOG'LANISHLI NUTQNI RIVOJLANTIRISHNING
PEDAGOGIK ASOSLARI****Reymbayeva Arzayim Paraxat qizi** – *tayanch doktorant*arzayim.reymbayeva@ndpi.uz*Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti***ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ РАЗВИТИЯ СВЯЗНОЙ РЕЧИ НА УРОКАХ
РОДНОГО ЯЗЫКА В НАЧАЛЬНЫХ КЛАССАХ****Рейембаева Арзайим Парахатовна** – *базовый докторант**Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза***PEDAGOGICAL FOUNDATIONS OF DEVELOPING COHERENT SPEECH DEVELOPMENT IN PRIMARY
SCHOOL MOTHER TONGUE EDUCATION****Reymbayeva Arzayim Parakhatovna** – *doctoral student**Nukus State Pedagogical Institute named after Ajiniyaz*

Tayanch soʻzlar: bogʻlanishli nutqni rivojlantirish, boshlangʻich sinf, ona tili taʼlimi, pedagogik asoslar, didaktik tamoyillar, tushunarlik, tizimlilik, ongʻlilik, amaliy mashqlar, integratsiya.

Rezyume. Maqolada boshlangʻich sinf ona tili taʼlimida oʻquvchilarning ogʻzaki va yozma bogʻlanishli nutqini rivojlantirishning pedagogik-metodik asoslari ilmiy-nazariy jihatdan tahlil etilgan. Shuningdek, ona tili darslarida tushunarlik, tizimlilik va ongʻlilik kabi asosiy didaktik tamoyillarni qoʻllash, amaliy mashqlar tizimini joriy etish hamda fanlararo integratsiyani taʼminlash orqali oʻquvchilarning nutqiy faolligini oshirish yoʻllari yoritib berilgan.

Ключевые слова: развитие связной речи, начальные классы, обучение родному языку, педагогические основы, дидактические принципы, доступность, системность, осознанность, практические упражнения, интеграция.

Резюме. В статье научно-теоретически проанализированы педагогико-методические основы развития связной устной и письменной речи учащихся в начальном обучении родного языка. Также освещены пути повышения речевой активности учащихся посредством применения основных дидактических принципов (доступность, системность, осознанность), внедрения системы практических упражнений и обеспечения междисциплинарной интеграции на уроках родного языка.

Key words: development of connected speech, primary classes, native language education, pedagogical foundations, didactic principles, accessibility, systematicity, consciousness, practical exercises, integration.

Summary. The article scientifically and theoretically analyzes the pedagogical and methodological foundations for developing students' oral and written connected speech in primary native language education. It also highlights ways to increase students' speech activity through the application of basic didactic principles such as accessibility, systematicity, and consciousness, the implementation of a system of practical exercises, and ensuring interdisciplinary integration in native language lessons.

Kirish. Boshlangʻich sinf ona tili taʼlimining bosh maqsadlaridan biri oʻquvchilarning ogʻzaki va yozma nutqini toʻgʻri, ravon, mantiqiy izchil va taʼsirchan etib shakllantirishdan iboratdir. Bogʻlanishli nutq oʻquvchining nafaqat oʻquv faoliyatidagi muvaffaqiyati, balki uning shaxs sifatida kamol topishi, oʻz fikrini erkin bayon eta olishi va boshqalar bilan muloqotga kirisha olishining asosiy vositasidir.

Adabiyotlar tahlili. Bogʻlanishli nutq – fikrni bayon etish ehtiyojini amalga oshirishga qaratilgan, tugallangan mavzuni ifodalaydigan, mantiqiy va grammatik qoidalar asosida tuzilgan, mustaqil, tugallangan va oʻzaro bogʻlangan maʼnoli qismlarga boʻlinadigan nutq sifatida namoyon boʻladi [8:256].

Respublikamizda taʼlim sifatini tubdan yaxshilash, boshlangʻich sinflarda oʻquv jarayonini zamonaviy yondashuvlar asosida tashkil etish hamda oʻquvchilarning nutqiy savodxonligini oshirish masalasiga alohida eʼtibor qaratilmoqda. Xususan, Oʻzbekiston Respublikasining “Taʼlim toʻgʻrisida”gi Qonuni [1], Xalq taʼlimi tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash toʻgʻrisidagi Farmoni [2], boshlangʻich taʼlim va umumiy oʻrta taʼlim muassasalarida oʻquv jarayonini tashkil etish chora-tadbirlari toʻgʻrisidagi Qaror [3] hamda Taraqqiyot strategiyasida [4] belgilangan ustuvor vazifalar yosh avlodning ogʻzaki va yozma bogʻlanishli nutqini har

tomonlama oʻstirish uchun mustahkam huquqiy-meʼyoriy asos boʻlib xizmat qiladi.

Mazkur jarayonning samaradorligini taʼminlash uchun uning lingvistik, psixologik va pedagogik asoslarini chuqur ochib berish ilmiy-metodik jihatdan muhim ahamiyat kasb etadi.

Professor Q.Qosimova taʼkidlaganidek, “Boshlangʻich sinf ona tili taʼlimida oʻquvchilarning ogʻzaki va yozma nutqini oʻstirish ularning tafakkurini oʻstirish bilan uzviy bogʻliq boʻlib, bu jarayonda lingvistik qonuniyatlarni oʻquvchilarning yosh psixologiyasiga mos holda pedagogik texnologiyalar asosida singdirish muhim ahamiyat kasb etadi” [11:45].

Muhokama va natijalar. Albatta, ana shu psixologik va lingvistik poydevorga tayangan holda, taʼlim jarayonining pedagogik-metodik asoslarini yoritishda ona tilini oʻqitishning oʻziga xos qonuniyatlariga tayaniladi. Tadqiqotimiz nuqtai nazaridan, metodika shunchaki qoidalarni bayon etish emas, balki taʼlim bosqichlarida oʻquvchilarning bilim, koʻnikma va malakalarini izchil shakllantirish, ularning yutuq hamda kamchiliklarini oʻz vaqtida aniqlab, yoʻl qoʻyilgan xatolarni bartaraf etish usullarini topuvchi amaliy-nazorat tizimidir.

Bizning fikrimizcha, boshlangʻich sinf ona tili taʼlimida oʻquvchilarning nutqini oʻstirish masalasi alohida oʻrin tutib, u boshqa boʻlimlardan ajratilgan holda emas, balki til

fanining barcha bo'limlari (savod o'rgatish, o'qish, grammatika, fonetika va so'z yasalihi) bilan uzviy bog'liqlikda shakllantiriladi.

Maktabgacha ta'lim yoshidan farqli o'laroq, boshlang'ich sinfda o'quvchilar tilni o'quv predmeti sifatida anglay boshlaydilar. Ular zarur hayotiy hodisalar haqida o'ylab, rejali nutq tuzish zarurligini tushunib yetadilar hamda og'zaki nutqdan farq qiluvchi leksik, sintaktik va morfologik tuzilishga ega bo'lgan yozma nutqni egallab boradilar.

Shu bilan birga, analitik-sintetik ishlar yordamida til ustida kuzatish olib borish, kuzatishdan umumiy xulosa chiqarish, nazariy ta'rif va qoidalarga tayanib, og'zaki va yozma tarzda nutqiy aloqaga, to'g'ri yozuv hamda to'g'ri talaffuzga erishish o'quvchilarning ongli nutqiy faoliyatini ta'minlaydi.

Shu nuqtai nazardan, tadqiqotimizda boshlang'ich sinf o'quvchilarining bog'lanishli nutqini rivojlantirishda quyidagi pedagogik vazifalarni hal etish muhim ahamiyat kasb etishini belgilab oldik:

o'quvchilarning ona tilidan olgan o'quv materiallarini aniq tushunishi va amaliyotda tatbiq etishiga erishish;

ularning zehni, xotirasi, kuzatuvchanligi, yodda saqlashi, mantiqiy tafakkuri va ijodiy o'ylash qobiliyatlarini o'stirishga yordam beradigan metod va vositalarni qo'llash;

dars jarayonida o'quvchilarda erkin fikrlash, o'z fikrini og'zaki va yozma ravon bayon etish hamda jamoat a'zolari bilan erkin muloqotda bo'lish ko'nikmalarini rivojlantirish.

Tadqiqotimiz jarayonidan kelib chiqib aytish mumkinki, boshlang'ich sinf o'quvchilarining bog'lanishli nutqini o'stirishda tanlanadigan o'qitish metodlari, vositalari va dars shakllari bir-birini to'ldiruvchi yaxlit tizimni tashkil etadi. Agar o'qitish jarayonida faqat nazariy qoidalar yodlatilsa, nutqiy rivojlanish sekinlashadi. Shu bois, darslarda interaktiv va muammoli metodlarni qo'llash, zamonaviy axborot-ko'rgazmali vositalardan unumli foydalanish hamda darsni guruhli va juftlikdagi shakllarda tashkil etish o'quvchilarning og'zaki va yozma muloqotga bo'lgan ehtiyojini qondiradi, ularning fikrlash doirasini kengaytiradi.

Respublikamiz olimlari (S.Matchonov, K.Qosimova, X.G'ulomova va boshqalar)ning ilmiy-metodik qarashlari tahlili shuni ko'rsatadiki, ona tili ta'limida an'anaviy tushuntirish-bayon va suhbat metodlari bilan bir qatorda muammoli o'qitish usullari alohida o'rin tutadi [7:236]. Bizning fikrimizcha, boshlang'ich sinf o'quvchisiga tayyor bilimlarni berishdan ko'ra, darsda kichik muammoli vaziyatlarni yaratish va izlanishli savol-javoblar orqali so'z birikmasidan gap, gapdan esa tutash matn tuzishga yo'naltirish bog'lanishli nutqni shakllantirishning eng samarali omilidir.

Ayniqsa, o'quvchilarning og'zaki va yozma nutq birligini ta'minlashda amaliy mashqlar tizimining o'ni beqiyosdir. K.M.Rajabova hamda A.D.Najimovalarning ilmiy izlanishlariga tayanib aytish mumkinki, nutqiy ko'nikmalarni rivojlantirish bosqichma-bosqich va izchil xarakterga ega bo'lishi lozim [12:25; 10:30]. Bunga ko'ra, nutq ustida ishlash quyidagi uchta uzviy bosqichda amalga oshiriladi:

1. Ko'chirib yozish va leksik-grammatik mashqlar: O'quvchi so'zlarni to'g'ri yozish, imlo qoidalarini anglash va grammatik shakllarni gap ichida to'g'ri qo'llash ko'nikmasini egallaydi.

2. Diktant turlari orqali nutqiy ziyraklikni oshirish: Izohli, saylanma hamda erkin va ijodiy diktantlar o'quvchini eshitgan va idrok etgan fikrini o'z so'zlari bilan qayta shakllantirishga (bayon va insholarga) tayyorlaydi.

3. Bog'lanishli matn va nutq yaratish: Yuqoridagi mashqlar zaminida o'quvchi o'z fikrini mantiqiy ketma-ketlikda bayon etib, mustaqil va erkin matn (hikoya, bayon) tuzish darajasiga yetadi.

Shu nuqtaiy nazardan, T.G'afforova va boshqa metodist-olimlarning ta'kidlariga ko'ra, darsda interaktiv va muammoli ta'lim usullarini kompleks qo'llash o'quvchilarning lug'at boyligini oshiradi hamda muloqot madaniyatini yuksaltiradi [6:32-41].

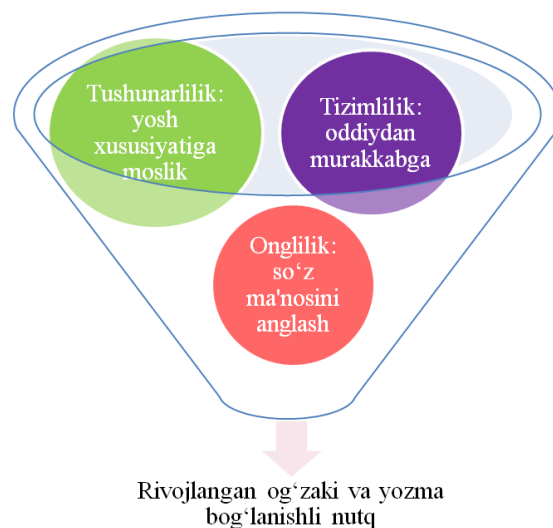
Izlanishlarimiz shuni ko'rsatadiki, boshlang'ich sinf o'quvchilarining og'zaki va yozma bog'lanishli nutqini shakllantirish jarayoni faqatgina amaliy mashqlar tizimiga tayanib qolmay, balki umumiy pedagogikaning asosiy didaktik tamoyillariga muvofiq ravishda tashkil etilgandagina kutilgan samarani beradi.

Professor S. Matchonov va boshqa metodist olimlarning ta'kidlashicha, ona tili ta'limida didaktik tamoyillarning talablariga rioya qilish o'quvchilarning tafakkurini o'stirish bilan birga, ularning nutqiy malakalarini tizimli rivojlantirishning kafolatidir [9:142].

Tadqiqotimiz jarayonidan kelib chiqib aytish mumkinki, ona tili darslarida bog'lanishli nutqni o'stirishda quyidagi tamoyillarning o'zaro uyg'unligiga tayaniladi: bu esa o'quvchilarning og'zaki va yozma nutqini bosqichma-bosqich, tizimli hamda tushunarli tarzda rivojlantirish imkonini beradi. Mazkur tamoyillarning o'zaro bog'liqligi va yaxlit tizimi quyidagi 1.4-chizmada o'z aksini topgan.

1.4-chizma.

Boshlang'ich sinf o'quvchilarining bog'lanishli nutqini rivojlantirish tamoyillari tizimi

Chizmadan ko'rinib turibdiki, boshlang'ich sinf o'quvchilarining bog'lanishli nutqini o'stirish jarayoni quyidagi tamoyillarga tayanadi:

Tushunarlik tamoyili – O'quvchilarga beriladigan nutqiy topshiriqlar, matnlar va mavzular ularning yosh xususiyatlariga, hayotiy tajribasiga va lug'at zaxirasiga mos bo'lishini taqozo etadi. Tushunarli muhit boladagi nutqiy to'siqlarni bartaraf etib, o'z fikrini erkin bayon etishga bo'lgan ishonchni oshiradi.

Tizimlilik tamoyili – Nutq bir kunda yoki tasodifiy mashqlar bilan rivojlanmaydi. U oddiydan murakkabga,

leksik birlikdan gapga, gapdan esa tutash matn tuzishga qaratilgan doimiy, uzluksiz va bosqichma-bosqich harakatni talab qiladi.

Onglilik tamoyili – o‘quvchilarning so‘z ma‘nolarini chuqur anglagan holda nutqda ongli ravishda qo‘llash ko‘nikmalarini shakllantiradi.

Mazkur tamoyillarning uyg‘unlashuvi o‘quvchilarning rivojlangan og‘zaki va yozma bog‘lanishli nutqini shakllantirishning muhim poydevori hisoblanadi. Aynan shu jihatdan olib qaraganda, O.Roziyevaning ilmiy izlanishlarida qayd etilishicha, didaktik tamoyillarni ona tili ta‘limiga tatbiq etish o‘quvchilarning o‘quv-bilish faolligini oshirib, ularda grammatik jihatdan to‘g‘ri va mantiqiy izchil bog‘lanishli nutqni shakllantirishning eng muhim metodik sharti hisoblanadi [13:84].

Bizning fikrimizcha, ta‘lim jarayonida mazkur tamoyillarga ustuvor ahamiyat qaratish o‘quvchining og‘zaki va yozma nutqini sifat jihatdan yangi bosqichga ko‘taradi. Zero, til materiallarini ong bilan o‘zlashtirish va uni o‘qituvchi bilan hamkorlikda tizimli ravishda amalda qo‘llash o‘quvchining mustaqil fikrlash doirasini

kengaytirib, og‘zaki va yozma nutq ravonligini ta‘minlaydi. Shu o‘rinda ta‘kidlash joizki, didaktik tamoyillarni ona tili ta‘limiga tatbiq etish bilan birga ta‘lim jarayonida fanlararo integratsiyani ta‘minlash o‘quvchilarning nutqiy faoliyatini faollashtirishda muhim omil bo‘lib xizmat qiladi.

Professor Sh.Abdullayeva o‘z ilmiy tadqiqotlarida ta‘kidlaganidek, ona tili ta‘limida boshqa o‘quv fanlari imkoniyatlaridan foydalanish o‘quvchilarning og‘zaki va yozma nutqini o‘stirish bilan birga, ularning mantiqiy tafakkurini ham kengaytiradi [5:62].

Bizning fikrimizcha, integrativ yondashuv o‘quvchiga atrof-olamni yaxlit idrok etish imkonini beradi va o‘z navbatida, o‘z fikrini erkin, to‘g‘ri hamda izchil bayon etish ko‘nikmalarini rivojlantiradi.

Xulosa. Olib borilgan ilmiy-nazariy tahlillar shuni ko‘rsatadiki, boshlang‘ich sinf ona tili darslarida bog‘lanishli nutqni rivojlantirish – lingvistik, psixologik va pedagogik-metodik asoslarning o‘zaro uzviyligiga tayanadi. Ushbu uch tamoyilning pedagogik integratsiyasiga o‘quvchilarda og‘zaki va yozma bog‘lanishli nutqni tizimli va sifatli shakllantirish imkonini beradi.

Adabiyotlar

1. O‘zbekiston Respublikasining 2020-yil 23-sentabrdagi «Ta‘lim to‘g‘risida»gi O‘RQ-637-sonli Qonuni.
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 29-apreldagi «O‘zbekiston Respublikasi xalq ta‘limi tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida»gi PF-5712-sonli Farmoni.
3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yil 6-iyuldagi «Boshlang‘ich ta‘lim va umumiy o‘rta ta‘lim muassasalarida o‘quv jarayonini tashkil etish chora-tadbirlari to‘g‘risida»gi PQ-5177-sonli Qarori.
4. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi «2022–2026-yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida»gi PF-60-sonli Farmoni.
5. Abdullayeva Sh. Ona tili ta‘limida fanlararo integratsiya. – Toshkent: TDPU nashri, 2022.
6. G‘afforova T. va boshqalar. Boshlang‘ich sinf ona tili o‘qitish metodikasidan amaliy mashg‘ulotlar. – Toshkent: «Tafakkur», 2011.
7. Matchonov S., Qosimova K., G‘ulomova X., Yo‘ldosheva Sh., Sariyev Sh. Boshlang‘ich sinf ona tili o‘qitish metodikasi. Darslik. – Toshkent: «O‘qituvchi», 2020.
8. Matchonov S., Qosimova K., G‘ulomova X., Yo‘ldosheva Sh., Sariyev Sh. Ona tili o‘qitish metodikasi: Boshlang‘ich ta‘lim fakulteti talabarlari uchun darslik. – Toshkent: «Bayoz», 2022.
9. Matchonov S., va boshqalar. Boshlang‘ich sinf ona tili o‘qitish metodikasi. – Toshkent: «Aloqachi», 2021.
10. Najimova A.D. Ona tili darslarida o‘quvchilarning nutqini o‘stirishga xizmat qiluvchi mashqlar tizimi: Pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi avtoreferati. – Nukus: 2022.
11. Qosimova K. va boshqalar. Boshlang‘ich sinflar ona tili o‘qitish metodikasi. – Toshkent: «O‘qituvchi», 2009.
12. Rajabova K.M. Nutqiy ko‘nikmalarni rivojlantirishga tizimli yondashuvning ilmiy-metodik asoslari: Pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi avtoreferati. – Jizzax: 2021.
13. Roziyeva O. Boshlang‘ich ta‘limda didaktik tamoyillar va ularning amaliy tatbiqi. // Boshlang‘ich ta‘lim jurnali, 2022. №3.